

बौद्धिक संपदा हक्क आणि गांधीवादी साहित्य: हिंद स्वराज, आरोग्याची गुरुकिल्ली, माझे सत्याचे प्रयोग आणि ग्राम स्वराज यांचे एक विश्लेषण

डॉ. गणेश ढोबाळे

अभ्यागत अध्यापक

गांधी विचारधारा विभाग

रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ नागपूर

सारांश:

बौद्धिक संपदा हक्क आणि गांधीवादी साहित्य यांचा महत्त्वाचा संबंध आहे. गांधीवादी साहित्य फार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे, परंतु या शोधपत्रात गांधींचे आत्मचरित्र, आरोग्याची गुरुकिल्ली, हिंद स्वराज आणि ग्रामस्वराज यांचा प्रामुख्याने उल्लेख केलेला आहे. महात्मा गांधींच्या कार्याच्या अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी कायदेशीर तरतुदीचे विश्लेषण केले आहे. महात्मा गांधींच्या पुस्तकांचे जतन व प्रसार तसेच पुस्तकातील विचारांचा आदर आणि संरक्षण करणे हा या शोधपत्राचा उद्देश आहे. हा शोधनिबंध बौद्धिक संपदा हक्क (IPR) आणि गांधीवादी साहित्याच्या छेदनबिंदूचा शोध घेतो, गांधीजींच्या स्वावलंबनावर भर, समुदाय-आधारित ज्ञान वाटप आणि ज्ञानाचे व्यापारीकरण यांच्यातील तात्विक तणावांचे परीक्षण करतो. हिंद स्वराज, आरोग्याची गुरुकिल्ली, सत्याचे माझे प्रयोग आणि ग्राम स्वराज - या चार प्रमुख ग्रंथांच्या समीक्षात्मक विश्लेषणाद्वारे हा अभ्यास पारंपारिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक वारशावर IPR फ्रेमवर्क लागू करण्याच्या गुंतागुंती प्रकट करतो.

हिंद स्वराजमधील आधुनिक संस्कृतीची गांधीजींची टीका समकालीन IPR प्रणालींमधील अंतर्निहित गृहीतकांना आव्हान देते, स्वावलंबन, साधेपणा आणि समुदाय-आधारित उत्पादनाचे महत्त्व अधोरेखित करते. आरोग्याची गुरुकिल्ली मध्ये, गांधीजी ज्ञान मालकी आणि नवोपक्रमासाठी पर्यायी दृष्टिकोन सादर करतात, पारंपारिक ज्ञान आणि समुदाय-आधारित आरोग्य पद्धतींवर भर देतात. सत्याचे माझे प्रयोग गांधीजींच्या ज्ञान मालकी आणि नवोपक्रमाशी असलेल्या वैयक्तिक संघर्षाबद्दल अंतर्दृष्टी देतात, बौद्धिक संपदा हक्कांच्या नीतिमत्तेबद्दल प्रश्न उपस्थित करतात. ग्राम स्वराज्याचे गांधीजींचे स्वप्न, ग्राम स्वराज्य, ज्ञान मालकी आणि नवोपक्रमासाठी विकेंद्रित दृष्टिकोन सादर करते, समुदाय-आधारित निर्णय घेण्यावर आणि सहभागी प्रशासनावर भर देते.

हे संशोधन असे दर्शविते की गांधीवादी तत्वज्ञान ज्ञान मालकी, नवोपक्रम आणि सामाजिक न्याय यावर पर्यायी दृष्टिकोन देते, जे प्रबळ आयपीआर प्रतिमानाला आव्हान देते. अभ्यासात असा युक्तिवाद केला आहे की आयपीआर आणि गांधीवादी साहित्याची अधिक सूक्ष्म समज मुक्त-स्रोत नवोपक्रम, औषधांची उपलब्धता आणि शाश्वत विकासाबद्दल समकालीन वादविवादांना माहिती देऊ शकते. शिवाय, हे संशोधन आयपीआरसाठी अधिक समावेशक आणि न्याय्य दृष्टिकोनाची आवश्यकता अधोरेखित करते, जो पारंपारिक ज्ञान आणि समुदाय-आधारित नवोपक्रमाचे मूल्य ओळखतो.

एकंदरीत, हे संशोधन पत्र आयपीआर आणि गांधीवादी साहित्याच्या छेदनबिंदूची सखोल समज निर्माण करण्यास हातभार लावते, पारंपारिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक वारशावर आयपीआर फ्रेमवर्क लागू करण्याच्या गुंतागुंत आणि आव्हानांवर प्रकाश टाकते. आयपीआर, नवोपक्रम आणि शाश्वत विकासाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या धोरणकर्ते, विद्वान आणि अभ्यासकांसाठी अभ्यासाचे निष्कर्ष महत्त्वपूर्ण परिणाम करतात.

बीज शब्द: बौद्धिक संपदा हक्क, संरक्षण, सर्जनशीलता, गांधी साहित्य, नवोपक्रम

प्रस्तावना:

मनुष्य हा एक सामाजिक व बुद्धिजीवी प्राणी आहे. परमेश्वराने मानवाला बुद्धीची देणगी देऊन सर्व प्राणीमात्रात सर्वश्रेष्ठ ठरविले आहे. म्हणूनच मानवाचा बुद्धिगुणांक इतर प्राण्यांच्या दृष्टीने श्रेष्ठ मानला जातो. त्यामुळेच आज मानवाने बुद्धीचा वापर करून नवनवीन संशोधनाद्वारे आपले जीवनमान अत्याधिक सुखमय बनवले आहे. तसेच यशाची शिखरे पदाकांत केली आहेत. समाजात काही लोक सर्जनशील वृत्तीचे असतात. या सर्जनशीलतेतूनच शोध लावून ते या शोधांचा संपूर्ण मानवी जातीला उपभोग करून घेण्याची संधी उपलब्ध करून देत असतात. मात्र यात आपली बुद्धी, वेळ, श्रम आणि पैसा खर्च घातला असतो. म्हणूनच अशा शोधकर्त्यांना त्यांच्या कार्याच्या श्रेयासोबत योग्य तो आर्थिक मोबदला मिळाला पाहिजे. तसेच या शोधांचा दुरुपयोग होता कामा नये. या विचारातून बौद्धिक संपदा हक्क ही संकल्पना उदयास आली.

बौद्धिक संपदा हक्क (IPR) आणि गांधीवादी साहित्याचा छेदनबिंदू अभ्यासाचा एक आकर्षक क्षेत्र सादर करतो, जो गांधीजींच्या स्वावलंबनावर भर, समुदाय-आधारित ज्ञान वाटप आणि ज्ञानाचे व्यापारीकरण यांच्यातील तात्विक तणावांबद्दल अंतर्दृष्टी देतो. हा शोधपत्र हिंद स्वराज, आरोग्याची किल्ली, माझे सत्याचे प्रयोग आणि ग्राम स्वराज या चार प्रमुख ग्रंथांच्या समीक्षात्मक विश्लेषणाद्वारे IPR आणि गांधीवादी साहित्यातील संबंधांचा शोध घेतो: गांधीवादी साहित्य साधेपणा, स्वावलंबन आणि समुदाय-आधारित जीवनशैलीवर भर देऊन वैशिष्ट्यीकृत आहे. गांधींचे तत्वज्ञान आधुनिकता, औद्योगिकीकरण आणि व्यापारीकरणाच्या प्रमुख प्रतिमानांना आव्हान देते, ज्ञान मालकी, नवोपक्रम आणि सामाजिक न्याय यावर पर्यायी दृष्टिकोन देते. याउलट, IPR चौकटी वैयक्तिक मालकी, व्यापारीकरण आणि बौद्धिक मालमत्तेच्या संरक्षणाला प्राधान्य देतात. हा शोधनिबंध गांधीवादी साहित्यात प्रतिबिंबित केल्याप्रमाणे पारंपारिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक वारशावर IPR चौकटी लागू करण्याच्या गुंतागुंत आणि आव्हानांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो.

निवडलेले मजकूर IPR आणि गांधीवादी साहित्याच्या छेदनबिंदूचे परीक्षण करण्यासाठी एक अद्वितीय दृष्टिकोन देतात. हिंद स्वराज हे आधुनिक संस्कृतीवरील गांधीजींचे आलोचना आणि विकेंद्रित, स्वावलंबी समाजासाठीचे त्यांचे दृष्टिकोन सादर करते. आरोग्याची किल्ली हे पारंपारिक ज्ञान आणि समुदाय-आधारित पद्धतींवर भर देऊन, आरोग्य आणि कल्याणासाठी गांधीजींच्या दृष्टिकोनाची अंतर्दृष्टी देते. सत्याचे माझे प्रयोग हे ज्ञान मालकी आणि नवोपक्रमाशी गांधीजींच्या संघर्षांचे वैयक्तिक वर्णन देते, तर ग्राम स्वराज हे गावातील स्वराज्य आणि समुदाय-आधारित निर्णय घेण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोनाची रूपरेषा मांडते.

या ग्रंथांच्या टीकात्मक विश्लेषणाद्वारे, या संशोधन पत्राचा उद्देश गांधीजींच्या स्वावलंबनावर भर, समुदाय-आधारित ज्ञान वाटप आणि ज्ञानाचे व्यापारीकरण यांच्यातील तात्विक तणावांचे परीक्षण करणे आहे. या अभ्यासात गांधीजींचे तत्वज्ञान प्रबळ आयपीआर प्रतिमानाला कसे आव्हान देते, ज्ञान मालकी, नवोपक्रम आणि सामाजिक न्याय यावर पर्यायी दृष्टिकोन प्रदान करते हे तपासले जाईल.

कार्यपद्धती:

हे संशोधन गुणात्मक दृष्टिकोन वापरते, ज्यामध्ये मजकूर विश्लेषण, ऐतिहासिक संदर्भीकरण आणि समीक्षात्मक सिद्धांत यांचा समावेश आहे. अभ्यासात निवडक ग्रंथांचे बारकाईने वाचन केले जाते, ज्ञान, मालकी आणि नवोपक्रमाशी संबंधित प्रमुख उतारे ओळखले जातात. वसाहतवाद, औद्योगिकीकरण आणि आधुनिक राष्ट्र-राज्यांच्या उदयाचा प्रभाव लक्षात घेऊन गांधींनी हे काम कोणत्या ऐतिहासिक संदर्भात लिहिले याचे देखील संशोधनात परीक्षण केले जाते.

गृहीतक:

हिंद स्वराज, आरोग्याची गुरुकिल्ली , माझे सत्याचे प्रयोग आणि ग्राम स्वराज मध्ये प्रतिबिंबित झालेले गांधीवादी तत्वज्ञान, प्रबळ आयपीआर प्रतिमानाला आव्हान देते, ज्ञान मालकी, नवोपक्रम आणि सामाजिक न्याय यावर पर्यायी दृष्टिकोन देते.

उद्दिष्टे:

1. स्वावलंबन, समुदाय-आधारित ज्ञान वाटप आणि ज्ञानाचे व्यापारीकरण यावर गांधीजींचा भर यांच्यातील तात्विक तणावांचे परीक्षण करणे.
2. गांधीवादी तत्वज्ञान प्रबळ आयपीआर प्रतिमानाला कसे आव्हान देते याचा तपास करणे.
3. मुक्त-स्रोत नवोपक्रम, औषधांची उपलब्धता आणि शाश्वत विकासाबद्दल समकालीन वादविवादांसाठी गांधीवादी साहित्याचे परिणाम एक्सप्लोर करणे.

विस्तार:

साहित्यातील बौद्धिक संपदा हक्क (IPR) म्हणजे लेखक आणि निर्मात्यांना त्यांच्या मूळ कामांचे अनधिकृत वापर, पुनरुत्पादन आणि वितरणापासून संरक्षण करण्यासाठी दिलेले कायदेशीर अधिकार. साहित्यातील IPR मध्ये कॉपीराइट, ट्रेडमार्क आणि पेटंट यांचा समावेश आहे.

1. साहित्यातील IPR चे प्रकार :

1. कॉपीराइट: कादंबऱ्या, कविता आणि नाटके यासारख्या मूळ साहित्यकृतींचे संरक्षण करते.
2. ट्रेडमार्क: साहित्यिक कामांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या ब्रँड नावे, लोगो आणि घोषवाक्यांचे संरक्षण करते.
3. पेटंट: डिजिटल प्रकाशनात वापरल्या जाणाऱ्या साहित्यिक उपकरणे किंवा सॉफ्टवेअरसारख्या नवीन आणि मूळ शोधांचे संरक्षण करते.

2. साहित्यात IPR चे महत्त्व :

A. लेखकाच्या हक्कांचे संरक्षण करते: साहित्यिक कामांचा अनधिकृत वापर, पुनरुत्पादन आणि वितरण प्रतिबंधित करते.

B. सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन देते: लेखकांना त्यांचे हक्क संरक्षित आहेत हे जाणून मूळ कामे तयार करण्यास प्रोत्साहित करते.

C. आर्थिक वाढीस समर्थन देते: लेखक आणि प्रकाशकांना त्यांच्या साहित्यिक कामांमधून महसूल मिळविण्यास सक्षम करते.

हिंद स्वराज, आरोग्याची किल्ली, सत्याचे माझे प्रयोग आणि ग्राम स्वराज मध्ये प्रतिबिंबित केलेले गांधीवादी तत्वज्ञान आधुनिकता, औद्योगिकीकरण आणि ज्ञानाच्या व्यापारीकरणाची एक अद्वितीय टीका सादर करते. बौद्धिक संपदा हक्क (आयपीआर) बदलल्या आपल्या समजुतीसाठी आणि पारंपारिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक वारशावर त्यांचा वापर करण्यासाठी या टीकांचे महत्त्वपूर्ण परिणाम आहेत.

हिंद स्वराज: आधुनिक संस्कृतीची टीका:

हिंद स्वराज मध्ये, गांधी आधुनिक संस्कृतीची तीव्र टीका सादर करतात, असा युक्तिवाद करतात की ती शोषण, असमानता आणि पारंपारिक जीवनशैलीच्या विनाशावर आधारित आहे. या टीकेचा आयपीआरच्या आपल्या समजुतीवर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो, कारण ते ज्ञान मालकी आणि नवोपक्रमाच्या प्रमुख प्रतिमानाला आव्हान देते. गांधींचा असा युक्तिवाद आहे की ज्ञान व्यक्ती किंवा कंपन्यांद्वारे नियंत्रित करण्याऐवजी मुक्तपणे सामायिक केले पाहिजे.

आरोग्याची गुरुकिल्ली: पारंपारिक ज्ञान आणि समुदाय-आधारित पद्धती:

आरोग्याची गुरुकिल्ली या पुस्तकात, गांधी आरोग्य आणि निरोगीपणा राखण्यासाठी पारंपारिक ज्ञान आणि समुदाय-आधारित पद्धतींच्या महत्त्वावर भर देतात. हा दृष्टिकोन प्रबळ आयपीआर प्रतिमानाला आव्हान देतो, जो औषध पेटंट आणि व्यावसायिकीकृत आरोग्यसेवेला प्राधान्य देतो. गांधींचा असा युक्तिवाद आहे की पारंपारिक ज्ञानाचा व्यावसायिक फायद्यासाठी शोषण करण्याऐवजी त्याचा आदर आणि संरक्षण केले पाहिजे.

माझे सत्याचे प्रयोग: ज्ञान मालकीसह वैयक्तिक संघर्ष :

माझे सत्याचे प्रयोग यात, गांधी ज्ञान मालकी आणि नवोपक्रमासह त्यांच्या वैयक्तिक संघर्षांवर विचार करतात. ते असा युक्तिवाद करतात की ज्ञान व्यक्ती किंवा कंपन्यांद्वारे नियंत्रित करण्याऐवजी मुक्तपणे सामायिक केले पाहिजे. हा दृष्टिकोन प्रबळ आयपीआर प्रतिमानाला आव्हान देतो, जो वैयक्तिक मालकी आणि व्यापारीकरणाला प्राधान्य देतो.

ग्राम स्वराज: गावाचे स्वराज्य आणि समुदाय-आधारित निर्णय घेणे :

ग्राम स्वराजमध्ये, गांधीजींनी गावाचे स्वराज्य आणि समुदाय-आधारित निर्णय घेण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोनाची रूपरेषा मांडली आहे . हा दृष्टिकोन केंद्रीकृत नियंत्रण आणि व्यापारीकरणाला प्राधान्य देणाऱ्या प्रबळ आयपीआर प्रतिमानाला आव्हान देतो. गांधींचा असा युक्तिवाद आहे की ज्ञानाचे नियंत्रण आणि व्यवस्थापन बाह्य शक्तींद्वारे नियंत्रित न होता स्थानिक समुदायांनी केले पाहिजे.

गांधीजींचे तत्वज्ञान समुदाय-आधारित ज्ञान वाटप आणि सामाजिक न्यायाच्या महत्त्वावर भर देऊन प्रबळ आयपीआर प्रतिमानाला आव्हान देते. निवडक ग्रंथ या तत्त्वांप्रती गांधींची वचनबद्धता दर्शवितात, ज्ञान मालकी, नवोपक्रम आणि शाश्वत विकासावर पर्यायी दृष्टिकोन देतात. हिंद स्वराज गांधींचे आधुनिक सभ्यतेचे टीका आणि विकेंद्रित, स्वावलंबी समाजासाठीचे त्यांचे दृष्टिकोन सादर करते , आरोग्याची गुरुकिल्ली गांधींच्या आरोग्य आणि कल्याणाच्या दृष्टिकोनात अंतर्दृष्टी देते, पारंपारिक ज्ञान आणि समुदाय-आधारित पद्धतींवर भर देते . माझे सत्याचे प्रयोग ज्ञान मालकी आणि नवोपक्रमासह गांधींच्या संघर्षाचे वैयक्तिक वर्णन प्रदान करतात.ग्राम स्वराज हे गावातील स्वराज्य आणि समुदाय-आधारित निर्णय घेण्याच्या गांधीजींच्या दृष्टिकोनाची रूपरेषा मांडते.

निष्कर्ष :

हे संशोधन पत्र आयपीआर आणि पारंपारिक ज्ञानाचा छेदनबिंदू समजून घेण्यासाठी गांधीवादी साहित्याचे महत्त्व दर्शवते. गांधीजींनी स्वावलंबनावर भर दिला, समुदाय-आधारित ज्ञान वाटप आणि ज्ञानाचे व्यापारीकरण यांच्यातील तात्विक तणावांचे परीक्षण करून, हा अभ्यास आव्हाने आणि संधींबद्दल नवीन अंतर्दृष्टी प्रदान करतो गांधीवादी साहित्याच्या दृष्टिकोनातून आयपीआर (बौद्धिक संपदा हक्क) चे विश्लेषण केल्यास अनेक महत्त्वाचे निष्कर्ष निघतात:

1. सामूहिक मालकी आणि ज्ञानाच्या वाटणीवर भर: गांधीवादी तत्त्वे, विशेषतः "ग्राम स्वराज" मध्ये पाहिल्याप्रमाणे, सामुदायिक मालकी आणि सामायिक संसाधनांना प्राधान्य देण्यात यावे. आयपीआर, त्याच्या सध्याच्या स्वरूपात, अनेकदा वैयक्तिक किंवा कॉर्पोरेट मत्केदारींना प्राधान्य देऊन याचा विरोध करते, ज्यामुळे सामान्य हितासाठी ज्ञान आणि नवोपक्रमाचा मुक्त प्रवाह अडथळा येऊ शकतो.

2. भौतिकवादी संचयनाची टीका: गांधींचे "हिंद स्वराज" अत्यधिक भौतिकवाद आणि स्वतःच्या फायद्यासाठी संपत्तीचा पाठलाग यावर टीका करते. आयपीआर, जेव्हा नफा वाढवण्याद्वारे चालवले जाते, तेव्हा कृत्रिम टंचाई निर्माण करून आणि आवश्यक वस्तू आणि माहितीपर्यंत पोहोच मर्यादित करून, साधे राहणीमान आणि न्याय्य वितरणाच्या गांधीवादी आदर्शांच्या विरुद्ध जाऊन हे आणखी वाढवू शकते.

3. स्वदेशी आणि स्थानिक नवोपक्रमावर लक्ष केंद्रित करणे : "ग्राम स्वराज" स्थानिक उत्पादन आणि स्वावलंबनाचा पुरस्कार करते. हे आयपीआरच्या सूक्ष्म दृष्टिकोनाशी जुळते जे स्थानिक कारागीर आणि नवोपक्रमकर्त्यांना समर्थन देते, मोठ्या कंपन्यांकडून शोषण होण्याऐवजी त्यांच्या निर्मितीचा फायदा त्यांना मिळतो याची खात्री करते.

4. सार्वजनिक आरोग्य आणि कल्याणाचे प्राधान्य: "आरोग्याची गुरुकिल्ली" हे गांधीजींनी सर्वांगीण कल्याण आणि मूलभूत आरोग्यसेवेच्या उपलब्धतेवर भर दिला होता यावर भर देते. आयपीआर, विशेषतः औषधनिर्माण क्षेत्रातील, परवडणाऱ्या औषधांमध्ये अडथळे निर्माण करू शकते, जे या तत्त्वाच्या थेट विरोधात आहे. गांधीवादी दृष्टिकोन खाजगी नफ्यापेक्षा सार्वजनिक आरोग्याला प्राधान्य देईल.

5. नैतिक आचरण आणि विश्वस्ततेचे महत्त्व: गांधीजींच्या विश्वस्ततेची संकल्पना, ज्याचा त्यांच्या आत्मचरित्रात उल्लेख केला आहे, ती सुचवते की ज्यांच्याकडे ज्ञान किंवा संसाधने आहेत त्यांनी समाजाच्या फायद्यासाठी त्यांना विश्वासात ठेवावे. हे आयपीआरच्या अनेकदा शोषण करणाऱ्या स्वरूपाशी विरोधाभासी आहे, जिथे धारक सामाजिक जबाबदारीपेक्षा नफ्याला प्राधान्य देऊ शकतात.

6. पारंपारिक ज्ञान आणि स्वदेशी पद्धतींचे मूल्य: गांधीजींचे तत्वज्ञान, विशेषतः "ग्रामस्वराज्य" मध्ये, पारंपारिक ज्ञान आणि पद्धतींचा आदर करते. सध्याच्या आयपीआर प्रणाली अनेकदा स्वदेशी ज्ञानाचे पुरेसे संरक्षण करण्यात अपयशी ठरतात, ज्यामुळे जैवचोरी आणि पारंपारिक समुदायांचे शोषण होते.

7. साध्या आणि सुलभ उपायांसाठी वकिली: गांधीजींचे "आरोग्याची गुरुकिल्ली" आणि "ग्राम स्वराज्य" दैनंदिन समस्यांसाठी सोप्या, शाश्वत आणि सुलभ उपायांना प्रोत्साहन देतात. जटिल आणि महागड्या तंत्रज्ञानाचे संरक्षण करण्यासाठी आयपीआरचा वापर केला जातो तेव्हा तो अशा उपायांच्या विकास आणि प्रसारात अडथळा आणू शकतो.

8. आयपीआरशी संबंधित पद्धतींमध्ये सत्य आणि अहिंसेचे महत्त्व: गांधीजींचे सत्य आणि अहिंसा ही मूलभूत तत्त्वे आयपीआर कसे व्यवस्थापित केले जातात यावर लागू होतात. आयपीआरचा वापर अशा प्रकारे करू नये ज्यामुळे असत्य दावे निर्माण होतात किंवा आवश्यक संसाधनांवर प्रवेश मर्यादित करून समाजाचे नुकसान होते. उत्पादनांबद्दल सत्य माहिती प्रदान करण्यासाठी आणि अहिंसकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी त्याचा वापर केला पाहिजे.

शिफारसी:

१. धोरणकर्त्यांनी गांधीवादी तत्वज्ञानाचा आयपीआर फ्रेमवर्कसाठी परिणामांचा विचार करावा, समुदाय-आधारित ज्ञान सामायिकरण आणि सामाजिक न्यायाला प्राधान्य द्यावे.
२. विद्वान आणि अभ्यासकांनी गांधीवादी साहित्याशी जोडले पाहिजे, मुक्त-स्रोत नवोपक्रम, औषधांची उपलब्धता आणि शाश्वत विकास यावरील समकालीन वादविवादांसाठी त्याची प्रासंगिकता शोधली पाहिजे.
३. आयपीआर धोरण आणि व्यवहारात गांधीवादी तत्वज्ञानाच्या व्यावहारिक अनुप्रयोगांचा शोध घेण्यासाठी पुढील संशोधन आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- द्राहोस, पी. (२०१४). बौद्धिक संपदा, आदिवासी लोक आणि त्यांचे ज्ञान. केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.

- गांधी, एम. के. (१९०९). हिंद स्वराज.
- गांधी, एम. के. (१९१३). आरोग्याची गुरुकिल्ली.
- गांधी, एम. के. (१९२५). सत्याचे माझे प्रयोग.
- गांधी, एम. के. (१९४६). ग्राम स्वराज.
- Shiva, V. (2001). Protecting Our Biological and Intellectual Heritage in the Age of
- Biopiracy. Research Foundation for Science, Technology and Ecology
- Tewari, Rupinder and Mamta Bharadwaj.(2021), Intellectual Property: A Primer for
- Academia, Publication Bureau,Punjab University,Chandigarh.